

ZPRÁVY

Sociologický pohled na transformaci polské společnosti

Devátý sjezd polských sociologů, konaný roku 1994, se věnoval převážně změnám, jimiž polská společnost prochází při tvorbě nového řádu. Dvoudílný protokol, který byl před časem z tohoto sjezdu vydán (*Ludzie i instytucje. Stawanie się ładu społecznego. Pamiętnik IX Ogólnopolskiego Zjazdu Socjologicznego, Lublin 1995*), poskytuje na svých více než sedmi stech stranách svědectví o rozsahu i hloubce pohledu, jehož jsou polští sociologové v přístupu k současné vlastní společnosti schopni. Předmětem zájmu se stala dynamika všech základních součástí společenského života od politiky a ekonomiky, přes sociální strukturu až po svět hodnot. Stranou nezůstal a ani sebereflexe vlastního postavení sociologů v transformující se společnosti a změny jejich sociálních rolí.

V této informaci se zaměřím na několik problémových okruhů, jež ve svých příspěvcích synteticky a z hlediska stavu současného zkoumání dané tematiky v Polsku asi nejrepresentativněji zpracovali tři přední polští sociologové. Jde o problematiku, která může být zajímavá i svým případným srovnáním s obdobnými procesy, jež probíhají u nás.

Hledání jazyka transformace a hlavních aktérů nového řádu

V nadpisu obsaženými otázkami se ve svém vystoupení Lidé a instituce. Kdo tvoří nový řád? zabýval ředitel Institutu filozofie a sociologie Polské akademie věd Andrzej Rychard. Autor nejprve upozorňuje na to, proč je problém jazyka transformace závažný a proč vyvolává v polské sociologii, ale nejen v ní, charakteristické těžkosti. Na jedné straně

se totiž zdá, že situace téměř revoluční změny musí vést také k revoluci paradigmatické, která by zahrnovala nové koncepte, teorie i nový jazyk popisu skutečnosti. Na druhé straně však jde alespoň částečně o revoluci ve jménu návratu k normalitě, tzn. že transformace má vytvořit řád založený na principech demokracie a kapitalismu, jež jsou přece známé už dávno. Proto by se mohlo zdát, že není ani tak třeba hledat nové kategorie a jazyk, ale spíše teprve nyní oprávněně aplikovat klasické sociologické koncepte. Tím je do jisté míry možné vysvětlit absenci zásadních ideových diskusí. Vracíme-li se totiž k tomu, co je „známé“, nejsou ideologické diskuse o cílech potřebné, postačí pragmatické hledání účinných prostředků.

Polská sociologie se podle Rycharda pohybuje mezi těmito dvěma stanovisky a těžkosti, které brání nalezení adekvátního jazyka, plynou z výše zmíněné dvojznačnosti. Jde o to, jak popsat revoluci ve jménu návratu.

Autor tímto dilematem ospravedlňuje a zároveň zdůvodňuje strategii nebo spíše konvenční popis, kterou přijal. Domnívá se, že dnes může sociologie při zkoumání transformace nejvíce dosáhnout, když se soustředí na popis konkrétního, na důkladné pozorování. Hovoří pro to podle něho snaha vyvarovat se teleologického modelu analýzy transformace a věnovat pozornost pluralitě transformací, jakož i závažnost lokální perspektivy jejich studia.

Za zvlášť důležitou považuje dnes Rychard institucionální rovinu analýzy, přičemž upozorňuje, že právě zde má polská sociologie bohatou tradici. Spolu s postupným opouště-

ním „tradičního“ paradigmatu, soustředujícího se na makrosystémovou problematiku, se stále silněji pociťuje význam „střední“ úrovně, tj. institucí a organizací i jejich analýz. Zčásti to plyne z toho, že institucionální aspekt přeměn je obvykle považován za nejméně rozvinutý, přičemž autor upozorňuje na paradox spočívající v tom, že Polsko je sice zemí neustále se rodících nových organizací, jako jsou firmy či politické strany, ale zároveň se často objevuje názor, že transformace je „slabě institucionalizovaná“ a že změny se v podstatě týkají dvou extrémů: makropolitiky a každodenního života občanů, zatímco instituce „střední“ úrovně jsou nejslabším článkem. Jedním z hlavních cílů Rychardova příspěvku právě je tento paradox vysvětlit.

Autor vytýčuje základní otázku, kdo tvoří nový řád: lidé, nebo instituce? Zároveň si uvědomuje její zjednodušující charakter. Dodává proto, že ho zajímá spíše porovnání racionality a jednání jedinců s institucionálními podmínkami jejich realizace. Protože otázka, zda jsou hlavními aktéry „nového“ jedinci, nebo instituce, může dráždit svým normativismem, bude Rychard z analytických důvodů raději hovořit o srovnávání individuálního chování s institucionálním kontextem, v němž probíhá.

Tak se konstituuji tři klíčové problémy, jež se autor pokouší řešit: Do jaké míry jde o přizpůsobení a do jaké míry o konflikt? Přetrvávaly staré adaptační mechanismy přizpůsobující svět institucí světu individuálních zkušeností, zájmů a aspirací? V jakém stupni jsou tyto adaptační mechanismy faktorem změny a v jakém naopak konzervují staré zájmy a institucionální struktury?

Rychard hájí tezi, že během transformace dochází k dekompozici triády tvořené lidmi (neboli individuálními a skupinovými aktéry), organizacemi a institucemi, přičemž v souladu s názorem D. C. Northa pod institucemi chápe soubory opakovatelných pravidel a norem a pod organizacemi zformalizované aktéry, kteří tyto normy aplikují v praxi. Ačkoli se podle Rycharda transformace týká každé z těchto rovin analýzy, chronologie změn není pro všechny stejná, což nutí odmítnout teleologický a lineární model transformace, podle něhož jde o prostý, na jasný cíl zaměřený přechod od starého režimu k trhu a demokracii.

Zatímco pád dřívějšího systému byl vynucen masami a probíhal za určité tolerance starých institucionálních elit a první etapa transformace byla vedena novými elitami za určité tolerance společnosti, později už ani elity, ani velké sociální skupiny hlavními aktéry nebyly a dodnes nejsou. Nestaly se jimi ani organizace a těžiště se přesunulo na jedince a mikrosystémy kolektivního života.

Dekompozice výše zmíněné triády podle Rycharda znamená, že každá z jejích složek má odlišnou logiku jednání a racionality. Odlišná je rovněž úroveň „transformační pokročilosti“ každé z nich. Autor zároveň hájí názor, že hlavními aktéry „výstavby nového řádu“ jsou spíše jedinci a skupiny (někdy díky příznivým novým institucionálním pravidlům) než organizace.

Rozhodující roli při pádu starého režimu sehrály takové organizační síly jako odborový svaz a sociální hnutí Solidarity, katolická církev a velké státní podniky. Podle autora je však možné odůvodněně soudit, že hlavním institucionálním zájmem žádné z nich není budování kapitalismu nebo parlamentní demokracie. Je totiž těžké očekávat, že by odborový svaz, mocná náboženská instituce nebo velké státní podniky mohly být průkopníky nového řádu. Vedle nich však existují dobře zorganizovaní představitelé těch sil, které svou genezi vyvozují z dřívějšího systému. Takto nastíněný obraz znázorňuje (podle autora zajisté poněkud vyostřeně a zjednodušeně) organizační i institucionální osamocenost aktérů výstavby nového.

Ti byli hlavními činiteli už v první etapě transformace (1989 – polovina roku 1990), kdy se úspěšně realizoval tzv. Balcerowiczův plán, který zásadními centrálními monetaristickými rozhodnutími vytvořil institucionální podmínky pro racionalizaci chování individuálních spotřebitelů i domácností. Nadto bylo často konstatováno, že díky uskutečňování tohoto plánu se více změnilo a racionalizovalo právě chování individuálních konzumentů než podniků. Proto Rychard souhlasí s těmi autory, kteří tvrdí, že to byly spíše zájmy lidí jako spotřebitelů a daňových poplatníků než jako zaměstnanců, které reformy a změny uváděly do pohybu.

Podle Rycharda však existuje ještě jeden faktor posilující roli individuálních a skupino-

vých aktérů ve výstavbě nového řádu. Od poloviny roku 1990 začala klesat politická podpora nových mocenských orgánů. Distance od politiky a nechuť k ní však vůbec neznamenaly pasivitu. Naopak, aktivita se pouze přesunula do mikrosféry a do sféry lokální. Rodiny a jedinci donuceni potýkat se s transformací si vypracovali standardy, jak si s ní racionálně poradit. Začaly se objevovat různé lokální iniciativy a dozrávat rozličná sociální hnutí. Jejich charakteristickým znakem je, že se ještě nepřeměňují v politické jednání. Aby vyjádřili a realizovali své zájmy, nehledají lidé politické organizace. To je však podle Rycharda dočasně. Nelze totiž vyloučit, že budoucí politika vyrostle z toho, co je dnes mimopolitické. Autor je přesvědčen, že se v rámci této aktivity vytvářejí zárodky občanské společnosti.

Rychard chápe procesy, které dnes v Polsku probíhají, jako jakousi směs toho, co bylo a co se nově zavádí. Tento hybrid má určitou vnitřní logiku, která vytváří základy nového institucionálního řádu a činí samo rozlišení starého a nového málo zřetelným. Klíčová otázka zní, zda se transformace ve smyslu svého institucionálního vývoje zastaví v současné etapě, nebo zda se objeví nové impulzy změn. Podle polského sociologa by první alternativa znamenala „předčasnou konsolidaci“. Ta však není vyloučena, pokud politika bude tak slabě sociálně zakořeněna, jako je tomu doposud. Pak bude souladu individuálního chování, organizačních a institucionálních struktur dosaženo prostřednictvím jakýchsi neokorporativistických řešení a společnost zůstane i nadále mimo politiku.

Není však vyloučeno, že zárodky nového na úrovni lokálních aktivit své místo v politice i cestu k ní naleznou. Podle některých badatelů probíhá totiž v Polsku rekonpozice sociální struktury spočívající ve spojování faktorů statusu, které je silnější než dříve. Zásadní význam zde má rostoucí korelace mezi formálním vzděláním a výdělkem. Směrování k meritokratické společnosti s graduální strukturou by podle Rycharda znamenalo vytváření silného pravidla spojujícího zájmy jedinců a organizací a bylo by krokem k institucionalizaci. Tak by zmíněná rekonpozice mohla být i počátkem rekonpozice triády aktérů, organizací a institucí.

Stále však hrozí i vize společností dvou světů: té, která se na dobrodružných transforma-

ce podílí, a té, která je marginalizovaná. Otázkou, zda Polsko směřuje ke graduální společnosti, nebo ke „dvěma společnostem“, považuje Rychard pro budoucí institucionální řád za klíčovou.

Výstavba takového nového řádu, který spojuje zájmy jedinců, formální organizace a institucionální pravidla, a vše to činí tak, že podněcuje modernizační jednání, je cílem neobyčejně obtížným, ale také atraktivním. Je k tomu nutná organizační i institucionální podpora dnes poněkud osamocených proreformačních zájmů.

Závěrem autor vyjadřuje názor, že z dnešní mimopolitické aktivity, vytvářející se po vyčerpání mise Solidarity, může vyrůst budoucí institucionální řád. Mohou se však objevit i překážky. Za ně Rychard nepovažuje ani tak fakt politické revitalizace tzv. postkomunistických sil, ale za větší nebezpečí má stále sílící elementy chování a postupů vládnoucí koalice, které připomínají minulý režim a mohou vést k mobilizaci „druhé“ strany podle kritéria, jež vedlo ke zrodu Solidarity. Čím nutnější to bude pro zastavení pokusů představitelů minulého pořádku, tím škodlivější to bude pro budoucnost zreformovaného institucionálního řádu. Dělení podle starých genealogií má totiž jen málo společného s fundamentálním dělením na síly proreformační a síly antireformační.

Formování nové sociální struktury

Touto problematikou se ve svém vystoupení velmi obsáhle zabýval dlouholetý badatel sociální struktury, i u nás dobře známý (mj. knihou Třídy, vrstvy a moc, jejíž český překlad vyšel roku 1969) Włodzimierz Wesolowski z Institutu filozofie a sociologie Polské akademie věd. Jeho příspěvek Procesy vytváření tříd v teoretické perspektivě má dvě části, z nichž první nastiňuje obecné paradigma úvah o třídních strukturách společnosti západní civilizace a druhá je věnována popisu a rozboru přeměn jednotlivých tříd současné polské společnosti. Vzhledem k zaměření naší informace budeme referovat pouze o části druhé, v níž autor postupně analyzuje vytváření třídy kapitalistů, formování střední třídy, přeměny inteligence, dekompozici dělnické třídy a změny uvnitř rolnictva.

Wesolowski píše, že třída buržoazie se v Polsku rodí doslova před očima a že vezme-

me-li v úvahu její existenci v období mezi 1. a 2. světovou válkou, dalo by se hovořit o její „restituci“. Avšak generační, kulturní i majetková kontinuita byla natolik přerušena, že je vhodnější, nazveme-li celý proces novým vytvářením této třídy.

Podle autora se třída kapitalistů rodí z pěti dříve existujících skupin a zdrojů:

1. z lidí, kteří mají „nomenklaturní“ minulost, jež patří k „pozičním“ zdrojům. V publicistice je tento původ dnešních polských kapitalistů uváděn nejčastěji, i když není snadné stanovit proporce firem, které takto vznikly. Zmíněná cesta se nesporně projevila v průmyslové velkovýrobě a ve velkoobchodu, kde se kapitalisty stali bývalí ředitelé podniků zahraničního obchodu i některých továren a podniků služeb. Mocenské pozice se zde efektivně přeměnily ve zdroje bohatství. Bylo k tomu ovšem zapotřebí disponovat i určitými čistě osobními kvalitami, a to pružností, schopností riskovat i aktivním poměrem k vlastnímu osudu;

2. z těch, kteří vytvořili firmu díky osobní energii a které Wesolowski nazývá selfmade-mans. Důležitou roli přitom hrál vlastní talent stejně jako vysokoškolské vzdělání. Pomocným faktorem byla sociální síla výchovy, povolání otce a sociálně profesionální sítě vztahů, jakož i specifické rozšíření „sociálního kapitálu“ na možnost cestovat i na znalost kapitalistického světa. Z hlediska některých zvláštních znaků se tato kategorie dělí na dva podtypy: a) na lidi spolehlivé, poctivé a nepostrádající prospolečenskou orientaci, b) na spekulanty a egoisty se sklonem k jakékoli nepoctivosti;

3. ze současných „expertů“, kteří působí jako vlastníci konzultačních firem a čerpají dosti vysoké zisky ze služeb prodávaných různým státním institucím, ministerstvům, bankám a zahraničním podnikům. V těchto firmách pracují právníci a ekonomové, bývalí podnikoví právní poradci, profesori ekonomických fakult i mladí absolventi nedávno otevřených domácích manažerských škol a zahraničních univerzit. Jejich společným zdrojem jsou vysoké kompetence, „z vůle vlády“ však získávají i velké zdroje moci, přinejmenším hospodářské, jakož i akcie a vysoké odměny, tudíž značné zdroje ekonomické. Tato technokratická vrstva má šanci stát se velkou a reálnou hospodářskou silou;

4. z lidí, které Wesolowski nazývá vynálezci. Ti sehráli velkou roli už v raných fázích evropského a amerického průmyslu (např. Winchester, Daimler a Bayer). V současnosti jsou jimi chemici a počítačovní odborníci (tvůrci nových výrobků a technologií i chemických syntéz, kteří se stali kapitalisty). V Polsku se dnes talent projevený v konstrukci nových mechanismů a zařízení, jakož i chemických syntéz stává základem pro vytvoření vlastního podniku. Nedochozí k tomu ve velkém měřítku, nicméně tento typ kariéry se objevil mezi bývalými pracovníky technických vysokých škol, výzkumných ústavů Polské akademie věd i mezi absolventy fakult exaktních věd. V jistém smyslu je to podle Wesolowského nejušlechtlejší typ kapitalistické „kariéry“;

5. z kapitalistů, kteří jimi v zárodku fakticky byli již za minulého režimu. Mnoho z nich systematicky zvěšovalo (zejména v 70. a 80. letech) svůj osobní majetek, i když nikoli nutně pod vlastním jménem. Wesolowski je souhrnně nazývá lidmi obdařenými přirozeným kapitalistickým instinktem a dokonce je v jistém smyslu považuje za dnešní ztělesnění puritánů 17. století, kterým bylo souzeno pracovat ve výjimečně nepříznivých podmínkách. Jde o dřívější kategorii „soukromě hospodařících“, mezi nimiž ovšem existovali i lidé usilující o snadné obohacení v důsledku nedostatků socialistického zásobování a trhu. Proto to není kategorie jednotná.

Wesolowski konstatuje, že vzhledem k různorodosti kruhů, z nichž se kapitalistická třída rekrutuje, není zatím příliš integrovaná a nevytváří se v ní vykrytalizovaný a stejnorodý typ podnikatele. Nemá ani velký zájem o problematiku své skupinové totožnosti.

V další části příspěvku se autor zabývá formováním střední třídy, do níž řadí ty, kteří pracují se svými vlastními prostředky. Tato třída se rychle rozvíjí a početně roste, přičemž dominuje v oblasti malého a středního obchodu i ve službách. Úspěšně využívá tři zdroje: drobného kapitálu, technických, ekonomických a sociálních znalostí trhu, výrobků i obchodních smluv, a konečně schopnosti riskovat. Mnoho příslušníků této třídy se rekrutuje z techniků, prodavačů a úředníků, kterým pod vlivem transformačních změn hrozila ztráta práce nebo drastické snížení výdělků.

Tato třída stojí podle Wesolowského před vážnými problémy, jako je utváření konkrétní-

ho vztahu k akumulaci kapitálu, definice vlastních skupinových zájmů, iniciování procesů vnitřní integrace a tvorba svého étosu. Politická orientace jejich příslušníků není zatím jasná. Autor připouští, že mohou směřovat jak k liberalismu, tak k populismu, případně i etatismu.

K podstatným změnám dochází uvnitř inteligence. Jde o procesy různorodé, výrazně ovlivňující i další složky sociální struktury. Wesołowski se zmiňuje o třech: 1. rekrutují se z ní kapitalisté i střední třída, čímž se zmenšuje její počet; 2. stává se méně etatickou a více tržní, což ji sblíží se třídami velkých i menších podnikatelů; 3. přetváří charakter svých kulturních zdrojů. Její hlavní zdroj, jímž je vědění, se stává experimentálnější a méně humanitní.

Neznamená to však, že inteligence jako společenská skupina mizí. Jádrem jejich profesí je nutné v každé civilizaci, která dosáhla určitého vývojového stupně v oblasti technologie, organizace sociálního života a diferenciací činností. Inteligence si také uchovává svou kulturní roli, neboť je tvůrkyní i propagátorkou symbolů i smyslu života. Vědění, jímž disponuje, jí usnadňuje přístup k bohatství a moci. Z inteligence se vyděluje tenká vrstva intelektuálů a politiků.

Polská inteligence mívala ve svém étosu prvky kolektivismu, respektive komunitarismu, a to proto, že ideově reprezentovala národ bojující o nezávislost a vlastní stát. Později si kritikou komunistického programu udržovala poslání kolektivního intelektuála a vůdce společnosti. Vzhledem k tomu, že se uplatňuje např. v nemocnicích a ve školách, je orientována na spoluvytváření a sledování státních koncepcí, bez nichž v soudobé civilizaci nemůže mnoho sfér života fungovat. Je tudíž do jisté míry orientována etaticky. Nová doba způsobuje, že některé její kategorie se budou muset orientovat tržně, což povede k individualismu. Tento proces, jenž ji bude sblížovat se střední třídou a s třídou velkých vlastníků, však neproběhne bez konfliktů. Je možné, že v důsledku všech těchto přeměn sehraje inteligence v budoucnu jednu ze dvou rolí: buď díky svým poznávacím perspektívám, ale i díky zdrojům odborného vědění to bude role zprostředkující a sblížující různá hlediska, což očekával Mannheim, nebo zvolí jednu zvlášt-

ní koncepci společného zájmu, čímž se stane více stranickou.

Doslova bouřlivými přeměnami prochází podle Wesołowského dělnická třída, přičemž jde o změny vnitřně rozporné a ambivalentní. Z třídy, která tvořila centrum sociálněpolitického hnutí s obrovskou mocí (Solidarita), se musela přeměnit v partikulární třídu ztrácející společenskou moc.

Reformní procesy mají pro dělnickou třídu dva základní důsledky: postupně se zmenšuje její počet a dochází k její vnitřní dekompozici. Její různé složky začínají mít různé osudy. Jedni odcházejí a stávají se trvale nezaměstnanými, druzí z jiných závodů se nemají špatně nebo dokážou ekonomické těžkosti překonat. Perspektivy obou však nejsou dlouhodobě definovány. Budoucnost je otevřená, ale nejistá, u mnoha lidí vyvolává strach. Někteří dělníci využívají technickou kvalifikaci a sebedůvěru, zakládají vlastní firmy a stávají se drobnými podnikateli.

Vnitřní fragmentarizaci dělnické třídy doprovází dekonstrukce starých zájmů. Dělníci prosperujících závodů mají již jiné zájmy než dělníci závodů, kterým hrozí uzavření. Podstatnou skutečností je však velká solidarita dělníků některých odvětví, která byla privilegována v minulém režimu (hornictví, hutnictví a železnice).

S dekompozicí souvisí podle Wesołowského obecnější jev, a to skutečnost, že dělnická třída nevede ofenzivní boje neboli aktivní spory o nová řešení (výjimkou jsou spory o některé aspekty privatizace). Vede spíše boje defenzivní o udržení životní úrovně svých rodin, o udržení zaměstnání, sociální ochrany a vlivu na ekonomická rozhodnutí vlády. Je to úplně jiná strategie, než kterou uplatňuje třída, jež je na vzestupu a jejíž vliv se zvětšuje.

Dělnická třída neprojevuje ani jasné sociálně-politické postoje. Její příslušníci nejsou přívrženci jedné stranické orientace ani několika orientací podobných. Obdobně jako jiné třídy netvoří základnu ani stálé voličstvo určitých stran. Wesołowski to považuje za přechodný jev. Dělníci vyjadřují své snahy a požadavky téměř výlučně prostřednictvím odborů. Autor se domnívá, že nevykrytalizovanost politických postojů odráží nejistotu týkající se realizace běžných i dlouhodobých zájmů. Dělníci nevědí, jak se jejich zájmy budou

vyvíjet a která strana by mohla napomáhat jejich uskutečnění.

Patrně proto se také dělníci od politiky výrazně distancují a tento jev má tendenci se upevňovat. Jedním z jeho aspektů je, že přestávají vyhledávat informace o ekonomických, sociálních a politických otázkách a podle vlastního hodnocení ztrácejí schopnost hospodářské a politické jevy percipovat.

Dělníci nejsou proti tržnímu hospodářství a odmítají model fungování podniku reálného socialismu, chtěli by však, aby byla vytvořena taková verze tržní ekonomiky, v níž by se mohli podílet na řízení. Jejich názory jsou doprovázeny celkovou atmosférou konzervativního fatalismu. Budoucnost se jim jeví nepříznivě, a z toho důvodu se vyslovují spíše pro to, aby změny nebyly příliš rychlé a aby se jich další řešení dotýkala méně bolestivě než dnes. Nejvýraznějším projevem zmíněného fatalismu je podle Wesołowského skutečnost, že značné části dělníků (podle některých výzkumů více než 40 %) je lhostejné, kdo je u moci, a téměř polovina z nich je toho názoru, že v jejich závodě nikdo dobře nereprezentuje jejich zájmy.

Za podstatný znak celospolečenské situace Wesołowski považuje, že kromě tendence stávkovat se u dělníků neprojevuje výrazná tendence podílet se na vytváření struktur občanské společnosti. Není např. slyšet o tom, že by se v jakékoli oblasti života zakládaly dělnické spolky.

Negativně působícím faktorem bude pravděpodobně stálá existence nezaměstnaných. Ti neopustí třídu, budou její specifickou „podtřídou“, a to ve dvojnásobném smyslu: jako profesionálně nestabilizované osoby žijící v širších rodinách a jako osoby a rodiny bydlící v sousedství. Mohou se stát i „mimořádným“ fragmentem sociální struktury, s nímž jiné třídy přestanou být solidární. Spolu s vytvářejícími se skupinami zdeklasovaných rolníků mohou trvale nezaměstnaní lidé negativně ovlivňovat celospolečenskou atmosféru.

Analýzu přeměn rolnické třídy uvozuje Wesołowski konstatováním, že to byla v Polsku jediná třída, která si uchovala soukromé vlastnictví půdy i jiných pracovních prostředků a která prodávala své produkty v kvazitržním systému. Transformace směřující k plnému uznání práv soukromého vlastnictví

a k dominanci tržní regulace vytvořila nové podmínky, jež byly řadovými příslušníky třídy předvídaný a očekávány jen zčásti. Objevují se totiž hluboké rozpory mezi vývojem ke kapitalismu a mezi dosahováním blahobytu rolníky, které vyplývají ze střetu rozdrobené a zaostalé agrární kultury s velkou konkurencí na mezinárodních trzích se zemědělskými výrobky.

Jako reakci na tento střet lze podle Wesołowského očekávat tři vývojové tendence:

1. petrifikaci existující situace, která může pro nejbližší léta rozptýlit obavy rolníků z budoucnosti, ale žádný z problémů nevyřeší. Ochrana aktuálních zájmů rolnictva, i když se zdá být dnes nutná, hraje konzervativní roli. Nebezpečí dlouhodobého uchování tradiční charakteristiky třídy i její politické orientace je mezi rolnictvem největší a nesrovnatelné s jinými třídami;

2. radikální modernizaci struktury vynucenou ekonomickými okolnostmi, ale odmítanou mnoha příslušníky třídy. Záměr definitivně překonat minulost často operuje vizi drastických změn ve struktuře rolnického vlastnictví, především vizi eliminovat malá hospodářství a zvětšit hospodářství ekonomicky silná. Model takových změn je však podle Wesołowského těžko realizovatelný, protože i těm nejbohatším rolníkům se nedostává kapitálu. Kromě toho neřeší otázku rolníků vyhnaných z půdy. Moderní průmysl, který sám „produkuje“ nezaměstnanost, nemá potenciál, který by mohl pracovní síly uvolněné ze zemědělství zaměstnat. Je tudíž problematické, dovozuje autor, zda je model rychlé transformace rolnického vlastnictví možný a zda je společensky akceptovatelný;

3. novátorské spojení modernizace agrární struktury se zvláštním typem industrializace vesnice, jež by spočívalo ve vybudování zemědělsko-potravinářského průmyslu na venkově. Takový vývoj by zajistil pracovní místa i růst příjmů zemědělského obyvatelstva, jakož i lidí zaměstnaných v novém typu průmyslové činnosti. S ohledem na kapitálové náklady nutné pro zavedení kooperativních forem práce i pro spojování kapitálových zdrojů se může podle Wesołowského ukázat jako nutné vytváření nových forem družstevnictví. Znamenalo by to návrat ducha kooperace na polskou vesnici.

Autor upozorňuje na některé závažné psychické bariéry tkvící v kultuře rolnické práce, které stojí uvedené modernizaci polského zemědělství v cestě. Rolníci jsou zvyklí na těžkou práci, jejíž dobu určují sami, a nikoli způsobem, který by byl vždy vnitřně disciplinovaný. Moderní zemědělství i průmysl vyžadují větší „časovou“ kázeň. Rolníci se při obdělávání půdy řídí tradicí, zatímco moderní zemědělství vyžaduje neustálé inovace. Orientace na vnější svět je už sice mezi rolníky otevřenější, nicméně nadále jsou vůči jevům neosvojeným vlastní zkušeností spíše nedůvěřiví. Étos života zakořeněný v práci na poli a v rodinném hospodářství je ve srovnání s étosem všech ostatních tříd hůře překonatelný. Vesnice rovněž disponuje slabými kapitálovými zdroji a rolníci mají většinou nízké vzdělání. Wesołowski proto klade otázku, zda vnější prostředí bude ve vztahu k rolnickému prostředí a kultuře dostatečně silné a zda bude disponovat dostatečnými prostředky, aby přeměnilo tradiční kulturu práce v kulturu moderní. Podněty tohoto druhu přicházely totiž i v západní Evropě do zemědělství vždy zvnějšku.

Změny v hodnotově normativní sféře

Touto tematikou se patrně nejsoustavněji zabýval příspěvek pracovnice Institutu filozofie a sociologie Polské akademie věd Aldony Jawłowské nazvaný Řád, nebo rozpad? Autorka v něm vyslovuje pochybnosti o dosti všeobecně rozšířeném názoru, že nový normativní řád v Polsku se právě rodí a že úkolem sociologů je „zachycení“ tohoto procesu a analýza jeho podmínek a průběhu. Zmíněný názor obsahuje totiž předem přijatý předpoklad, že společenské a kulturní změny postupují od absence řádu čili od „axiologického vakua“ k řádu. Důsledkem mínění, že polská společnost i jiné tzv. postkomunistické společnosti se jaksi přirozeně nebo pod vlivem historických zákonů vyvíjejí správným směrem (pořádek na rozdíl od chaosu bývá obvykle hodnocen pozitivně), je volba teoretické orientace, podle níž perspektiva řádu je nejlepší organizující perspektivou zkoumání transformace. Podle autorky si ale lze představit úplně opačný směr přeměn, tj. od řádu k jeho absenci, k různým formám destrukce známých normativních i hodnotových pořádků považo-

vaných za stabilní. Perspektiva absence řádu, chaosu je tudíž jako teoretický předpoklad i jako pravděpodobná skutečnost, která už existuje a která se rodí, rovněž možná.

Dynamika změn v axionormativní sféře je totiž podle Jawłowské vždy, a nikoli pouze v naší době, oscilací mezi řádem a jeho absencí. Autorka se domnívá, že dnes v Polsku rozpad této sféry nad vytvářením normativního řádu dominuje, přičemž oblasti nepředvídatelné a nedeterminované všeobecně jasnými normami jsou rozsáhlejší než ty, v nichž se badatel i „běžný člověk“ může pohybovat s jistotou. Je tomu tak nejen proto, že žijeme v tzv. postkomunistické společnosti, ale také v důsledku hlubokých změn v globálním měřítku. Reálný socialismus, zejména ke konci své existence, byl velmi vzdálen od dokonalého „monocentrického pořádku“. Eroze ideologie, na níž byl tento řád založen, trvala přece dlouho a devalvace hodnot, nesoulad přesvědčení a jednání, úpadek závazné moci společenských a etických norem byl už dávno tématem výzkumů polských sociologů. Avšak společenská skutečnost, jakkoli byla často vnímána jako absurdní, byla stejně často chápána a hodnocena právě svým vztahem k hodnotám „socialistického humanismu“. Z hlediska dneška už lze říci, že pro mnoho lidí nebyly tyto hodnoty něčím pouze vnějším a vnučeným. Konečný pád systému, považovaného téměř do poslední chvíle i experty za relativně stabilní, uspišil již mnoho let trvajících destrukci norem a hodnot a uvedl do pohybu nové procesy.

Současná etapa rozpadu je podle Jawłowské výsledkem dvojího zhroucení. Po pádu levicové utopie došlo i k pádu utopie pravice s její vizí všeobecného blahobytu a dokonalého řádu, jichž by se dosáhlo okamžitě díky zázračné a seberegulující síle svobodného trhu. Tzv. postkomunistická společnost byla tudíž zbavena druhého vztažného bodu nezbytného k hodnocení a orientaci ve světě společenských norem a hodnot. Těmi přece byly s hodnotami socialistického humanismu jakoby souběžné hodnoty zmytologizované západní kultury. Rozpad hodnot, na nichž byly obě protikladné koncepce společenského řádu založeny, trvá i nadále a způsobuje zmatek v mnoha oblastech jak soukromého, tak veřejného života. Za jeho některé symptomy

považuje autorka např. nejasnost významů slovníku užívaného v politickém diskurzu, nečitelnost symbolů, jež nás obklopují, absenci víry v „lepší zítřek“ i pád všech autorit.

Prohlubování absence řádu napomáhá nejen specifická politická a ekonomická situace tzv. postkomunistických zemí, ale rovněž civilizační a kulturní změny probíhající v zemích západních. Autorka má na mysli to, že se vyčerpaly hybné síly kulturní formace založené na hodnotách rozumu, pokroku, pravdy a všeobecné emancipace. Zhroutil „velkých vyprávění“ (Lyotard) či „regulativních idejí“ (Strózewski), tvořících rámec, v němž se konstitoval axionormativní pořádek, způsobuje, že odvolávat se na Západ jako na vzor a zdroj hodnot ztrácí smysl. Je totiž velice pravděpodobné, že v dnešních západních společnostech „vratká lávka konvencí přikrývá propast tam, kde by měly být základy“ (Bauman).

Formování axionormativního řádu nenapomáhá kultura ovládaná supermédií a novými komunikačními prostředky. Nevytváří totiž relativně stále společenské vztahy založené na známých a lidmi sdílených pravidlech, nýbrž nahodilé a nestabilní systémy, které nejsou realizací normy, ale výsledkem individuální volby. Mnoho badatelů upozorňuje na nevyhnutelnost „ztráty reality“, která vede k tomu, že je stále těžší opustit svět vytvářený médií. Autorka je přesvědčena, že dnešní zmatek v oblasti norem a hodnot není přechodný jev, charakteristický jen pro období systémové transformace, která skončí konstituováním nového řádu. Hlavní problém soudobé polské společnosti v axionormativní sféře spatřuje Jawłowska nikoli v tom, že by došlo k pádu pozitivních idejí a hodnot, jež se donedávna těšily společenské autoritě. Ty jsou v textech kultury stále přítomny a mohou díky tomu kdykoli ožít. Tím, co se fakticky rozpadá a zaniká, nejsou totiž hodnoty, ale „axionormativní řád“, který jim umožňuje, aby formovaly sociální chování. Zmíněné hodnoty ztratily dnes závaznou sílu, jinak řečeno, nemají oporu v normách. A naopak, absence řádu plyne z toho, že normotvorný proces je odtržen od hodnot, že došlo k roztržce mezi hodnotami chápanými jako nejvyšší ideje a mezi pravidly a vzory jednání. Zdrojem norem se stává vrtošivý „zákonodárný orgán“ nedisponující společenskou autoritou, proměnlivá móda, hrdinové televiz-

ních příběhů nebo také prostě společenská praxe poukazující na účinnost či neúčinnost určitých vzorů jednání.

Jako příklady oblastí, kde dnes můžeme pozorovat spíše rozpad norem než vytváření nového řádu, uvádí autorka veřejnou sféru, v níž politickým diskurzem neustále deklarované hodnoty a normy nemají větší praktický význam, dále sféru hospodářské činnosti, v níž souběžně s normotvorným procesem dochází k porušování veškerých norem a pravidel, a konečně soukromý život jedinců, v němž změny nesměřují k nahrazení jednoho řádu jiným, ale k individualizaci lidského chování nepodřízeného normám a „vyjednaného“ s jinými partnery interakce.

Sociálně nebezpečnou reakcí na absenci sdílených a závazných norem je podle autorky libovůle v chování lidí neboli „beznormativní instrumentalismus“ (Marodyová), ale i její protiklad, jímž se může stát nacionalistický nebo náboženský fundamentalismus. Formou útěku ze světa chaosu, praktikovanou zejména mládeží, jsou tzv. étosové skupiny, které tvoří náboženské menšiny, v nichž je celý život jedince uspořádán podle vybraných hodnot. V realitě, která se jeví jako nejasná a nepředvídatelná, se hledá pomoc i ve světě paranormálních jevů.

Podle Jawłowské se objevují rovněž pokusy o vytváření alespoň dílčího řádu, tj. takové, jež se snaží uspořádat přinejmenším některé složky reality. Různé formy axionormativního řádu se vytvářejí také uvědomělou hodnotově normativní činností různých sociálních subjektů, např. katolické církve, ekologických hnutí a profesionálních skupin.

Přes tyto pokusy nevidí dnes autorka žádná centra, která by byla s to přijít s návrhem takového normativního řádu, jenž by získal všeobecný souhlas. To však neznamená, že by polské společnosti hrozila katastrofa a „anarchie“. Nestabilita normativních řádů i jejich nezakořeněnost ve vyšších hodnotách nemůže totiž vést ke snížení výkonnosti „společenského mechanismu“. Autorku neznepokojuje ani tak neúčinnost, ale spíše instrumentálnost tohoto druhu normativního uspořádání. Normotvorný proces odtržený od vyšších hodnot usnadňuje sice pohyb ve světě, ale nevede k tomu, aby tento pohyb měl hlubší smysl.

Jan Sedláček